

ליאופולד סדאר סנגור : ציביליזציה בהשראה כושית-אפריקאית

א. הסביבה הטרופית והחקלאית

אפשר להתפלפל באריכות על המונח „גזע“. אף-על-פי-כן הרי מלה זו חופפת מציאות מסוימת, ממש כמלה „ציביליזציה“, שאותה מגדיר מרסל מוס כ„מכלול של תופעות מרובות למדי וחשובות למדי המקיפות מספר ניכר למדי של שטח-ארץ“. אשר לגזע, נוכל לשמור בזכרוננו את ההגדרה שנותן לו, בעקבות ואלואָה, ד"ר ז'ן פריס-מארס: „קיבוץ טבעי של בני-אדם המגלם מכלול של סגולות-מורשה פיזיות משותפות“. הדבר המפליאני אצל הכושים-האמריקאים הריהו הקיום המתמיד — לא של הסגולות הפיזיות של הכושי-האפריקאי, אלא של סגולותיו הפסיכיות — למרות עירוב-הדמים, למרות הסביבה החדשה. אֵל ידברו לפנינו על „הפרדת-גזעים“. ודאי, ההפרדה מתרצת, במידת-מה, את קיומן המתמיד של הסגולות הפסיכיות, במיוחד את כושר ההיפעלות הרגשית; אבל אין היא מתרצת הכל, בפרט לא אצל הכושים שבאמריקה הלטינית, שבה ההפרדה ממשית פחות. אמרתי: „למרות הסביבה“, שכן פעולתה של הסביבה היא ארוכת-טווח. היא המעצבת את הכלכלה, ואחרי-כן את החברה, וסופה שהיא מחוללת אותן מוטאציות פיזיות ופסיכיות הנמסרות בירושה. הבה נעיין אפוא בסביבה הכושית-האפריקאית — ובפעולתה.

תחומם של הכושים באפריקה הוא בעיקר השטחים שבין קור-הגדי לקור-הסרטן; ארצות סודאן, גינאה וקונגו, שעליהן יש להוסיף את חבל האגמים הגדולים; ארצות העוטות ערבית-דשא או יערות. אלו הן ארצות חמות — ולחות, ככל שאנו מעמיקים לתוך היער; ארצות-רמה בערבות הסודאניות, לחוף הלאגונות של גינאה וברמות-ההר מסביב לאגמים הגדולים; פה-ושם, ארצות של תרבות.

מכאן הסבר לכך שאפריקה הטרופית היתה נושבת מקדם-קדמתה, מאז הופיע האדם עלי-אדמות. אזכיר פה את הדפים הנוגעים לענייננו שבהם מסכם ד"ר פריס-מארס את דעת האנתרופולוגים בנדון: „נראה אפוא שאפריקה השחורה היתה ערש האנושות“. כאן מצטרפים, כאן נצטרפו כל התנאים הדרושים לכך; על-כיל-פנים, החום והלחות, שהם ממקור החיים. ואפילו „האקלים הנוח“, אם אמנם נכון הוא ש„הזמן סאפינס“ הופיע לראשונה ברמות האגמים הגדולים. ב„נועם החיים“ חשתי אני עצמי יותר מאשר בכל מקום אחר, באַנטבה, לחוף אגם-וויקטוריה. היה זה בחודש אוגוסט.

אקלים זה — חם ולח ביערות גינאה וקונגו („מזיק לבריאות“, מוסיפים הגיאוגרפים האירופיים) — ודאי שהשפעתו ניכרת ב„מוג הכושי“. עובדה היא שפעולתו

נראית בעליל על עצבתם של אירופיים, בפרט הגשים האירופיות. כיצד לא יהיה נותן אותותיו, מזה שנות־אלף, בכושים? דבר זה יהיה בו כדי לתרץ, לפחות במידה ידועה, את רגישותם המופלגת של אלה אחרונים.

אך אולי יותר מן האקלים, יותר מן הכוחות הקוסמיים, יותר מן השמש והירח, פעלו הצומח והחי שמסביב. מכאן השיבות העץ והחיה במיתולוגיה הכושי־האפריקאית, בפיתוחם של טוטמים. הכושים האפריקאים הקדימו מאד להיאחו בחקלאות, והסביבה החקלאית היא המסבירה על הצד הטוב ביותר את החברה שלהם. אני חוזר ואומר, הכושי־האפריקאי הוא איכר החי מן האדמה ועם האדמה. „איכרי אפריקה המערבית“ הוא שם אחד המחקרים הנודעים ביותר של התאנולוג אנרי לאבורה.¹

ידוע אני, היו גיאוגרפים שקבעו הלכה שלפיה האדמות הטרופיות עניות, כביכול, ומכאן פיגורן של הציביליזציות האקזוטיות. זו ההלכה שבה מחזיק פ. גורו ב„הארצות הטרופיות“.² אבל אחרים טיפחו על פניהם בעובדות והוכיחו שהכושים־האפריקאים השפילו במיוחד לסגל את שיטותיהם בעבודת־האדמה לטבען של אדמותיהם. „ראיות ספורות אלו“, מסכם פ. לאבורה, „מעידות עד כמה שקדו הילידים באזורים השונים האלה על עיבוד אדמותיהם, עד כמה הפיקו מהן את מירב התנובה באמצעים שעמדו לרשותם“. ז'. רישאר־מולאר, אף שהוא נוטה לפעמים לסברתו של גורו, מצטט בנדון זה את פ. ויגיה: „הידיעות שמעלה בדיקת־הקרקע מקנות מושג לקוי מאד על ערכן החקלאי של האדמות הטרופיות. שכיחים וידועים המקרים שבהם אדמות, שהבדיקה מוצאת בהן סימנים מועטים ביותר של יסודות מפרים, נותנות בכל־זאת יבולים נאים, בעוד שאדמות שפעיני הכימאי הן עשירות יותר, תנובתן זעומה ביותר“.³ האגרונומים עמדו על כך לאחר שהנהיגו בחפזן־יותר את שיטות העיבוד של אירופה.

אכן, כמה מארצות אפריקה השחורה מפרנסות, בשטח־קרקע עניים כביכול ובעזרת כלי־עבודה צנועים, ציבורי־אדם שצפיפותם מגיעה עד 65 נפש לקמ"ר. כך הדבר בחופים של „נהרות הדרום“ ובארצות בנין. בין היער לים, תחת שמיים נדיבים וגלויים, „פולדרים“ לאמיתם נותנים שפע שמן, יין ודגנים, אפילו בערבות, כמו בארצי שלי, ב„סינה“ של סנגאל, יש שהצפיפות מגיעה עד חמישים נפש לקמ"ר.⁴ אם כיום אפריקה השחורה היא מעוט־אוכלוסים, אין הדבר נובע מדלות אדמותיה, לא מחוסר־הנסיון — ואין צריך לומר: לא מן העצלות — של איכריה, אלא ממסחר הפושט, מסחר שעלה לה במחיר 200 מיליון חי־אדם, בעצם הרגע שבו היתה אירופה נועצת מלתעותיה ביתר ארבע היבשות. דווקא המידות האיפריות התרומיות של הכושים־האפריקאים הן שהיו, כידוע, מקורו של סחר־העבדים.

אין להכחיש את האופי החקלאי והפסטוראלי של הציביליזציה הכושי־האפריקאית ואת קדמותה. התערוכה של „ציורים טרום־היסטוריים מסאהארה“ (שנתקיימה בפאריז מנובמבר 1957 עד ינואר 1958) סיפקה לנו הוכחה נוספת, החושפת את קדמותה והיקפה של התאחוות הכושים באפריקה. ושוב: האקלים היה יפה לכך,

כפי שציינו כבר אתרופולוגים וטרומ־היסטוריונים. בניגוד לאירופי, ששלושה עד שמונה חדשים בשנה היה שרוי בהסגר מפני הקור, היה הכושי־אפריקאי עולה כפורח בחום היער והערבה הטרופיים, צד, דג, מגדל צאן ובקר לרוב, קוצר כמה יכולים בשנה. בהמשך דברינו נוציא מכך את המסקנות החברתיות. קודם־לכן עלינו להתעכב על האדם הכושי־האפריקאי, כדי להגדיר את מה שקרוי „נשמה שחורה” — רצוני לומר: את הפסיכולוגיה של הכושי־האפריקאי, שנתרקמה בהשפעתו של האקלים הטרופי ובסביבה החקלאית והפסטוראלית.

ב. הפסיכולוגיה של הכושי־האפריקאי: הכרה ותודעה בעלי־חיים עליונים הננו; אף־על־פי־כן הרי אנו בעלי־חיים. מפוח מבהו של גופנו ומערכת־עצבינו אנו תופסים דברים, ועל פי חוקים מסוימים. הפסיכולוגיה שלנו היא ביטוי הפיזיולוגיה שלנו, הגם שזו האחרונה מצדה פועלת על הראשונה ומתעלה עליה. לפיכך הפסיכולוגיה הפנומנולוגית פותחת בניתוחן ובירוחן של השפעות הפיזיולוגיה, כדרך שנוהגים סארטר ומרלו־פונטי.⁵ הבה נחזור אפוא אל הכושי־האפריקאי. כמה נדהמו הפסיכולוגים של הצבא הצרפתי כשנתחוויר להם שהרובאים הסנגליים רגישים יותר מן האירופיים לשינויי אקלים! — שהם מגיבים על תנודות קלות־שבקלות במזג־האוויר, על מאורעות קלים־שבקלים, אפילו על הטיות־קול קלות־שבקלות בדיבור. לוחמים אלה, שפכהמות נחשבו, גיבורים אלה, היתה בהם רגישות של נשים! עם זאת הרי תכופות אמרו כבר: הכושי הוא איש הטבע. הריהו איש האוויר החפשי, איש החי מן האדמה, ויש לקבל את הדבר במובנו הקוסמי. הרי זה אדם שחושיו פתוחים, נענים לכל קריאות הטבע, לעצם גליו ממש, בלא סינון של מתווכים — אינני אומר בלא תחנות־מעבר — בין הסובייקט לאובייקט. אדם חושב, דאי, אך קודם־כל — צורות וצבעים, ועל הכל — ריחות, קולות וקצבים.

הבה נתבונן, לעומת זאת, בלבן האירופי נוכח האובייקט: מול העולם החיצון, מול הטבע, מול הזולת. הלבן האירופי — איש רצון, איש־מלחמה, צפור־טרף, בהיר־מבט — מתבדל מן האובייקט.⁶ הוא שומר על הריחוק ממנו, הוא מקהה את עוקצו, הוא מקבעו. מצויד במכשירים מדויקים, הוא מפרקו בניתוח חסר־רחמים. מתוך רצון לכוח ולשלטון, הוא הורג את הזולת, ובתנועה צנטריפטלית הוא הופכו אמצעי להסתייע בו למטרות מעשיות. הוא מטמע אותו. כך הוא הלבן האירופי, כך היה לפני המהפכה המדעית של המאה העשרים.

הכושי הוא אחר לגמרי. הפסיכרטיקנים האמריקאים כבר עמדו על כך: תגובותיו טבעיות יותר, „מסוגלות” יותר. משום כך חלקו בתעשייה ובשירותים הטכניים של הצבא עולה על חלקו היחסי באוכלוסייה של ארצות־הברית. אך נחזור ונאחז בחוט המשל והאגדה. הכושי־האפריקאי הוא — קודם־כל בצבעו — כשרוי בתוך ליל־בראשית. אין הוא רואה את העצם, הוא חש אותו. הריהו שדה־תחושה טהור. בסובייקטיביות שלו, בקצות משוֹשיו, הוא מגלה את הזולת. הכושי־האפריקאי עומד

לפנינו כשהוא אוהד ומזדהה, מת לעצמו על־מנת לחונן ולהילד בולת. הוא אינו מטמע, הוא נטמע. הוא חי בסימביוזה עם הזולת. הסובייקט והאובייקט מוצבים כאן באורח דיאלקטי זה מול זה בעצם פועל ההכרה, שהוא פועל אהבה. „אני חושב, מכאן שאני קיים“, כתב דקארט. על כך כבר העירו שתמיד אדם חושב משו. הכושי־האפריקאי יכול היה לומר: „אני חש את הזולת, אני רוקד את הזולת, מכאן שאני קיים“. והנה, לרקוד פירושו ליצור, בפרט שעה שהריקוד הוא ריקוד של אהבה. על־כל־פנים, הרי זו דרך ההכרה הטובה ביותר.

עם כל שייראָה לנו הדבר בחינת דבר־היפוכו, הרי ה־élan הכושי, ההתמפרות הפעילה של הכושי־האפריקאי לאובייקט, השכל הוא המפעיל. כמו שכתב מארקס לארנולד רוגה, „השכל היה קיים תמיד, אך לא בצורה השכלית“. אנגלס, בדברים מפורשים עוד יותר, מעיר בעבודות ההכנה שלו ל־אנטי־דירינג: „שני סוגים של חוויה — האחת חיצונית, גשמית, השניה פנימית — חוקי חשיבה וצורות חשיבה. צורות החשיבה נמסרות בחלקן גם בירושה. אקסיומה מתימטית, למשל, מובנת מאליה לאירופי. אך בודאי לא לבושמנים או לכושים של אוסטרליה“. הנקל לראות כי השכל הכושי, כפי שהוא מופיע כאן, איננו השכל הדיסקורסיבי של אירופה, השכל הרואה, אלא השכל הנוגע וממשש, השכל ה־„סימפאטי“, הנובע מן ה־„לוגוס“ יותר מאשר מן ה־„ראציו“. המדובר הוא ב־„לוגוס“ שקודם לגושפנקה ולהסתיידות העורקים האריסטוטליות, בזה שאיננו יהלום טהור אלא מאמר־חיים. ולכך חוזרים המדע והפילוסופיה האירופיים של ימינו. השכל האירופי הוא אנליטי מתוך שימוש, השכל הכושי הוא אינטואיטיבי מתוך השתתפות.

תכופות כתבתי ש־„האמוציה היתה כושית“, אף מתחו עלי בקורת בשל כך. בטעות. אינני רואה איך אפשר לתאר בדרך אחרת את ייחודנו, את הכושיות הזאת, שהיא „כלל הערכים התרבותיים של העולם השחור“, כולל יבשות אמריקה, ואשר סארטר מגדירה כ־„עמדה אפקטיבית מסוימת כלפי העולם“? כאן המקום להזכיר עדים גדולים, כגון הרוזן קיזרלינג, המדבר על „החיוניות הסוערת“ ועל „החום הרגשי הגדול של הדם השחור“. אני בוחר להסתמך על זכרונות ילדותי, על חוויות משפבר. כמה דמעות שפכו גיבורים עשויים־לבל־יח! והשומעים היו רואים בכך סימנה של נפש אצילה... כמו שהיתה אומרת אמי, שהיתה דק־חושית ואנינת־רגש. „אין זה אנושי שלא לבכות“. אך הנה תמונה מחיי יומיום. שני קרובים — או שני ידידים — נפגשים. מזמן לא התראו. מתחילה הסידרה של ברכות שלום — בקצב שיגרת, נדוש:

— השלום לך?

— אך שלום.

— השלום לאביך?

— אך שלום.

— השלום לאמך?

— אך שלום.

— השלום לאנשי הבית ?

— אך שלום.

וכך ממשיכים, תוך כדי שאלות על מה שנתחדש אצל אלה ואלה: קרובים, בעלי-ברית, חברים, שדות, עדרים. אחרי-כן מעלים זכרונות מימים עברו. כיון שהזכרו עובדות מסוימות, כיון שדובר בנפשות יקרות, מציפה התרגשות את פני השנים. הם נופלים איש בזרועות רעהו, הם מאריכים בלחיצת-יד. חוזרים ופותחים בברכות השלום; אך זאת הפעם בקצב חתוך יותר, ממש בקצב של השיר הצובט את הלב, שם מתנק לגרון, מביע את האמוצה. איראו יש שהאדם נותן קולו בגניחותיבכי ומזיל דמעות גדולות.

מהי אפוא האמוצה? למראית-עין ראשונה היא מתבטאת במצב גופני מסוים. התיאוריות הקלאסיות — כגון אלו של גיימס ושל ז'אנה — בוואריאציות מסוימות, מתארות אותה כ"הפרעה פיזיולוגית", "התנהגות מותאמת פחות למצב הנתון", "התנהגות של כשל": לכל המוטב, כ"תודעת הגילויים הפיזיולוגיים"⁸. אמת נכון שהאמוצה מתלווה גילויים פיזיולוגיים, שמן החוץ הם נראים כהפרעות. אך הבה נבדוק את הדברים מקרוב יותר. באמצעות אברי-החושים הרי העצם מביא דרך-כלל לידי גירוי המתבטא בהתרשמות ומחולל תגובה שרירית. זוהי התגובה המיידית, החייתית. תאו, הפילוסוף ההודו-סיני הדגול, המשריש את הפנומנולוגיה במאטריאליזם הדיאלקטי — אינני אומר: במאטריאליזם המכניסטי — מקדים ועומד על מורכבותה של הבעיה. "בר-בזמן שחל הגירוי", הוא כותב, "ובאה התגובה השרירית, מצטברות פעימות העצבים, המודחקות ומופנמות בצורת שורה של התרשמויות המתגלות במובן הקיים עדיין של משיכה ודחיה"⁹.

כאן אכניס מאמר מוסגר. הנסיון מלמדנו — נסיוני שלי מלמדני — והבדיקות אישרו זאת: על מישור זה תגובותיו של הכושי-האפריקאי הן ספונטאניות יותר מאלו של כל זולתו, אלו הן תגובות שבחוויה. הכושי-האפריקאי נוח יותר להגיב על גרויים; בדרך-הטבע הוא מאמץ לו את קצבו של העצם. החוש הבשרי הזה לקצב הוא אחת מסגולותיו האפייניות. בדיאלקטיקה זו של ההתנהגות הרי הודות להרגשת הסביבה העקירה מנקודה לנקודה באה על ביטוייה, לאחר כמה מדרגות, ב"תנועה מכוונת" הנחווית על-ידי התודעה. "האמוצה", ממשיך תאו, "איננה התנועה הפשוטה. הסובייקטיבית בלבד, של הצורך; מתבקש מתוכה מובנו של אובייקט בחינת אובייקט מעורר ומניע"¹⁰.

ובכלל-זאת, מהי האמוצה? סארטר מגדיר אותה כ"נפילה פתאומית של התודעה לעולם המאגי"¹¹. אך שוב: העולם המאגי מהו? זהו העולם שמעבר לעולם הראציונלי, מעבר לעולם הנראָה של הגילויים החיצוניים, שאינו ראציונלי אלא משום שניתן לראותו ולמדוד אותו. העולם המאגי הזה הוא מציאותי יותר מן העולם הנראה. הוא על-מציאותי. מפעמים אותו הכוחות הסמויים המנהלים את היקום ואשר סגולתם המיוחדת היא בכך שמצד אחד הם קשורים הרמונית בינם לבין עצמם, על דרך ה"סימפטיה", ומצד שני הם קשורים לדברים הנראים או למראית-עין. כמו

שפותב אליפו לוי: „רק דוגמה אחת יש במאגיה: הנראָה הוא גילוי של הסמוי, או בלשון אחרת, הדבר' המושלם, בדברים שניתן להעריכם ולראותם, חופף במדויק את הדברים שאין חושינו יכולים להעריכם ואין עינינו יכולות לראותם”¹². אם נמשיך עוד בניתוח זה נגלה כי רקמת החברה עצמה, היחסים בין הבריות, טוויים קשרים מאגיים, והוא הדין אפילו ביחסים בין בני-האדם לטבע, כלומר, בינם לבין הדברים. אגב בדיקה וניתוח יבצצו וייגלו לפנינו, מתחת לדפוסים השכלתניים, הטכניים של החברה, יחסים אנושיים ופסיכולוגיים: יחסים תודעתיים, שבהם הדמיון, בנה של התשוקה, ממלא תפקיד עיקרי. החברה המושפלת ביותר, זו הסובייטית, אינה נמלטת מן הכלל הזה. רמו קאנטוני, קומוניסט איטלקי, כתב בכתב-העת „אֶסְפֵרִי” (מאי-יוני 1948), בדברו על הקומוניזם הרוסי: „מתוך שהמרקסיזם לובש צורת אמונה עממית, אמונה משיחית ואפוקליפטית, הוא מתחזק מבחינה פוליטית על-ידי שהוא קולט לתוכו את כל תעצומות-הכוח הפבירות של האמונה הדתית”. הנה אפוא „האמונה”, שידוע הקשר בינה לבין המאגיה,¹³ כשהיא משמשת סמך לחברה המיוסדת על השכל ועל הטכניקה, מעניקה לה דינאמיות יוצרת, בוראת אותם מיתוסים שהם-הם לחמו האמיתי של העם.

דבר זה כוחו יפה עוד יותר לגבי החברה הכושית-האפריקאית. כפי שעוד נראה, הרי הפעולות הטכניות קשורות בה תמיד בפעולות חברתיות לאמיתן וקודם-כל באמנות, שהיא מאגית. כאן לפנינו חברה המיוסדת בעיקרה על יחסים אנושיים, ואולי עוד יותר מכך על היחסים בין בני-האדם ל„אֵלִים”, חברה אנימיסטית, רוצה לומר חברה ש„המוזנות הארציים” מעניינים אותה פחות מן הרוחניים. כאן העובדות הגשמיות, ובפרט העובדות החברתיות, „אינן דברים”¹⁴. מאחריהם, בנסתר, קיימים הכוחות המפעילים אותם, המפעמים את הגילויים החיצוניים האלה, הנותנים בהם צבע וקצב, חיים ומובן. משמעות זו היא הכופה עצמה על התודעה ומעוררת את האמוציה. וביתר דיוק, האמוציה היא תפיסה זו של ההווה השלמה — תודעה וגוף — על-ידי העולם אי-האנוניאלי, התפרצותו של העולם המאגי לתוך עולמו של הקבוע והמוגדר. הדבר המפעיל את רגשותיו של הכושית-האפריקאי איננו דווקא צורתו של העצם אלא מציאותו העמוקה, על-המציאות שלו, לא סימנו דווקא אלא מובנו. הדבר המפעיל את רגשותיו במסכת-מחול הוא, מעבר ל„צלם” וקצבו, הראיה המופלאה של ה„אֵל”; הדבר המפעיל את רגשותיו במים איננו העובדה שהם זורמים, נוזלים וכחולים, ולא שהם רוחצים, אלא שהם מטהרים. הסימן והמובן הם כאן אותה מציאות דרמשמעת. אבל הדגש הוא במובן.

פירוש הדבר הוא שהאמוציה, שתחילה נראתה לנו בחינת נפילת התודעה, היא דווקא העליה לדרגה עליונה של הכרה. הריהי „תודעת העולם”, צורה מסוימת של תפיסת עולם”. היא ההכרה האינטגראלית, שכן „הסובייקט הנפעל והאובייקט המפעיל מאוחדים בסינתיזה עשויה-לבלי-הפרד”¹⁵, ואני חוזר ואומר: בריקוד של אהבה, וכהוכחה אחרונה אני רוצה להביא כאן אלא הרהור זה מפי אחד מגאוני המדע הגדולים של המאה ה-20: „הרגש הנאה ביותר שיכולים אנו להרגיש”, כתב

איינשטיין, „הוא הרגש המיסטי. כאן הזרע של כל אמונות וכל מדע אמיתי“. וכאן בדיוק מקור ההכרה הכושית־האפריקאית ומקור האמונות, שבה האמוציה היא הולם וזעזוע (קאמוציה).

ג. החברה

האֵתנולוגים, ויותר מכל — ליאו פֿרובניוס ומרסל גריאול, שמו לעתים קרובות את הדגש באחדותו של העולם הכושי־האפריקאי. מן האלוהים ועד גרגר־החול, כולל את האדם, אין בה קרע באחדות זו. האדם, כפי שאמרתי, האדם־האישי, הוא מרכוז של עולם זה. ביתר דיוק, המשפחה. היא המיקרו־קוסמוס, התא הראשוני שבדרך התפשטות הוא חוזר ונעתק בכל המעגלים חד־המרכזיים שבדיוטות השונות של החברה: הפכה, השבט, הממלכה, הקיסרות. (עוד נראה שגופים אלה אינם גופיה היחידים של החברה). מכל־מקום הרי בדרך כך הכושי־האפריקאי נתון ברשת הדוקה של קשרי סולידריות אנכיים ואפקיים, המקשרים אותו ומחזיקים בו בעת־ובעונה־אחת. זוהי הדגמה מושלמת ביותר לאותה אמת, שכיום הסוציאליזם מרוממה ומפארה, שעל פיה אין האדם חי ואין הוא מגשים עצמו אלא על־ידי החברה ובתוכה.

באפריקה השחורה המשפחה היא ה„קלאן“, ולא רק כמו באירופה: „אבא, אמה והילד“. אין זה משק־הבית אלא „צירוף כל האישים, החיים או הנפטרים, המכירים באב־קדמון משותף“. וידוע כי שלשלת האבות הקדמונים מתמשכת עד לאלוהים. יצוין שתכופות משולב ב„קלאן“ חי זה או אחר, ואפילו עץ או צמח זה או אחר. זהו ה„טוטמיזם“ המפורסם, שאיננו מאוים אלא למראית־עין בלבד. בלתי־אנושי הוא לבודד את האדם מסביבתו, לביית את החי והצומח. ביות זה מגיע באירופה עד לידי השמדה, המקעקעת את שיווי־המשקל שבטבע ומחוללת פורענויות שחכמי־המדע מתריעים עליהן. אם נחזור אל המשפחה, הרי ראשה, בכור החיים, הוא הקשר בין הקיימים למתים, הקשר הטבורי הנותן חיים לעולמו.

כאן אפוא לפנינו המשפחה בחינת מרכז ומקור, הנווה בו מתקיימת שלהבת החיים, „כוח החיות“, הגובר ומתעצם במידה שהוא בא לידי גילוי בגופים חיים, באנשים קיימים רבים ומצליחים יותר ויותר. כאן גם הילד והאשה ממלאים תפקידים ראשוניים־במעלה במשפחה.

ותחילה הילד. הילד איננו אותו גולם קטן וחסר־בינה המפריע את שנתם של הוריו ומדריך את מנוחתם. ההורים הכושים־האפריקאים מגדלים אותו באווירה של רוך ושל חופש. זהו חינוך־עצמי שאינו בגדר הסתלקות מאחריות אלא בבחינת אהבה העומדת־על־המשמר. עד לגיל התבונה, כשיוצרכו הנער והנערה לתת צווארם בעול המשמעת הקשה של ה„איניציאציה“, כך יקומו צעיר מושלם — או צעירה מושלמת — המוכנים לעמוד בפני החיים. המשפחה הכושית־האפריקאית אינה מופנית אך ורק אל העבר, שממנו היא שואבת מסורות מפרות; היא פונה גם אל העתיד: ביתר דיוק, העבר מבשיל בה את העתיד.

באפריקה השחורה תופסת האשה את המקום הראשון; בעצם, היתה תופסתו לשעבר, שכן עקב ההשפעה הערבית-הברברית, ואחרי-כן ההשפעה האירופית, השפעת תרבויות הנוודים, נתמעטת תפקידה והלך. תפקיד זה מסתבר מתוך האופי החקלאי של העולם השחור. זה הסבר קולע, אך אין הוא ממצה. כתמיד כך גם כאן העלתה התודעה את העובדה הכלכלית-החברתית לדרגת מיתוס. האשה, מהיותה „נתון קבוע“ במשפחה ונותנת חיים, הועלתה למדרגת מקור הכוח החיוני ושומרת הבית, רוצה לומר בית-גנזיו של העבר וערובת עתידו של ה„קלאן“. בעבר קרוב למדי, שלא בכל מקום כבר נעלם, היה אדם נמנה על משפחת אמו; המשטר המשפחתי היה משטר מטריארכאלי. בשביל אנשי כפר-מולדתי עודני סדאר ניילאנה: „סדאר (בן) ניילאנה“. לשעבר ודאי היה הפיגוי כללי: הכינוי על-פי האב לא בא אלא לאחר זמן, כמדומה. מכל-מקום, ברוב העמים הכושים-האפריקאיים נמנה אדם על הקלאן של אמו; והאצילות נמסרת על-ידי האם, ממש כמו הירושה. מכאן יסתבר לנו המקום שתופסת במשפחה האשה, האם, התפקיד הבולט שהיא ממלאת בה, הכבוד האופפה, החירויות שהיא נהנית מהן. בניגוד לדעה הרווחת אין האשה הכושית-האפריקאית צריכה לשיחורור: חפשיה היא מזה שנות-אלף.

הנישואים אינם ייסודה של משפחה חדשה גם לא שילוב האשה במשפחת בעלה; הריהם ברית בין שני קלאנים לצורך ריבוי, ברית שבה כל אחד מן הקלאנים, החל בשני בני-הזוג, משמר בתוך שיתוף-הפעולה את אישיותו, את חירותו. האשה, המוסיפה להשתייך לקלאן שלה, מביאה את אבותיה אל הבית המשותף; לפעמים היא מעמידה בו את מזבחה. יש לה נכסים משלה ויש לה פעילות משלה. היא הצופיה את הליכות-הבית ומשגיחה על עובדיו. ראייה ניצחת לחירותה היא שאם תתאלמן, ואם אך יעלוב בה בעלה, היא נוטלת את ילדיה וחפציה וחזורת לקלאן שלה.

עוד תכונה עיקרית במשפחה: הריהי עדה דמוקרטית. אין ספק שראש-המשפחה, כפי שמרמזו שמו, הוא בעל המרות. הוא מנהל את הנכס המשותף, מחלק את התפקידים ואת היבולים. כפי שראינו כבר, הריהו כוהן ושופט. אך אין הוא פועל אלא על פי יפוי-כוח ממועצת המשפחה. זו האחרונה, שעליה נמנים ראשי ה„תאים“ המשפחתיים, מחווה דעת בכל עניינים חשובים; היא מפקחת על מעשיו של ראש-המשפחה. כמובן: האבות הנפטרים כלולים אף הם, על פי דין, במועצת המשפחה. אין שוכחים לקרוא אליהם בקרבנות ובהתייעצויות, שבהם מתערבים הקוסם ו„מגיד הנסתרות“. אבל הנשים מתערבות גם הן, אם בדברן אל בעלן בחביון הבית ואם בבואן יחדיו במישרים אל מועצת-המשפחה שעה שהשאלה נוגעת בהן. הקצרה, הצד האפייני למשפחה בדרג החברתי הוא שבכל המובנים היא בעת-ובעונה אחת עדה דמוקרטית, כנסייה, קיבוץ מינהלי, קואופראטיב של ייצור ותצרוכת, מקום שראש-המשפחה מאגד באישיותו את התפקידים של כוהן, שופט ומנהל הקואופראטיב.

אם יורשה לי להיעזר בדימוי נוסף, הרי החברה הכושית-האפריקאית היא פירמידה, ומוטב עוד יותר — מגדל-קומות, „זיגוראט“, אך במהופך, ראש למטה. מעל

למשפחה, כבר אמרתי, מתרוממים קומות-קומות הכפר, השבט, הממלכה, הקיסרות. לא אתעכב על כולן; אעמוד פשוט על הכפר.

הכפר יש לו אישיות מיוחדת משלו, בדומה למשפחה. דבר זה ניכר אפילו מתוך שמו. דרך-כלל הרי זה שם מתאר, שאול מן הצמחיה או מן החיווה [ה"פ'אונה"], מן האגדה או מן המיתוס, ממקומם או מאפיינם של התושבים. הרי הוא "עדת תושבים"¹⁶; מתחילה היה עדה של קירבת-דם. לעתים קרובות ביותר הוא מורכב קלאן אחד או אחדים, שכל אחד מהם דר בתחומו שלו או ברובע שלו.

הכפר, בדומה למשפחה, יש לו נכסים לא-נדים משלו, אדמות עם שדות ואפרים משלו, שטחי יער וצייד משלו, מימי דיג משלו, לפעמים מכרות משלו. יש לו מינהל משלו, "אלי-אבות משלו וקואופרטיבים משלו. ולא זו בלבד: הריהו קומונה, שיתדותיה תקועים בקברות האבות הקדמונים. זאת היא קומונה בעלת מועצה מקומית, שעליה נמנים ראשי הרבעים ובראשה ראש-הכפר. בשכר-הימים היה ראש-הכפר "זקן הזקנים". כיום הוא החכם שבתושבים כי, במשטר של הלבנים, אין הזקן-בזקנים גם החכם-בחכמים דווקא. בקדמת-הימים היה ראש-הכפר, במקביל לראש-המשפחה, לא רק "המוציא והמביא" אלא גם נשיא בית-המשפט המסורתי ו"כוהן" הקהילה. שני התפקידים האלה ניטלו ממנו בהמשך הזמן. עובדה זו מקבילה לתופעה כללית של "דה-סאקראליזציה" בהשפעתן של תרבויות הערבים-הברברים והאירופים, המוסלמית והנוצרית. עם זאת, עדיין נשמר במרותו של ראש-הכפר משהו מעוזה העתיק.

לולא קוצר המצע, לא הייתי עובר בשתיקה על ארגון של ערי-המופת שפרחו על חוף-בנין, בתוך אותה "קשת" שאלי פ'זר, חוקר-האמנות המהולל, קרא לה "יוון השחורה"¹⁷. בכל מקום ענין לנו באותם דפוסים, ובייחוד באותה רוח של להט דתי ושיתוף חברתי. פה-רושם קם מלך תחוקתי, שאינו יכול לקבל שום החלטה חשובה בלי הסכמתו של סנאט. בכל מקום ענין לנו, בחשבון סופי, מתחת למראית-עין מונארכית, בת יאוקרטיה דמוקרטית.

ואולם גופים אלה — שנקרא להם "אנכיים" — אינם היחידים שבעת-ובעונה-אחת הם מקשרים ומכלכלים את הבריות, את ה"קיימים". על המישור האפקטי מאורגנים אגודות-גיל, אגודות-לפולחני-סתר, קאסטות ומעמדות, איגודי-אומנויות. על הקאסטות והמעמדות לא אתעכב. הראשונות נעלמות והולכות, האחרונים מתפתחים בקצב מוחש והולך.

אגודות-הגיל הן הסתדרויות פומביות. ייחודן הוא בכך שלא די שהן פתוחות לכל אלא שכל הנמנים על שכבת-גיל מסוימת חייבים להשתייך אליהן. קבוצת-הגיל מקיפה שנתונים אחדים, דרך-כלל — 5. אלו הן הסתדרויות המיוסדות על "איניציאציה", היירארכיה ומשמעת קפדנית.

אגודת-הגיל היא בית-ספר, בעיקרו של דבר, אך קודם-כל הריהי מסדר דתי, בדומה לכל קבוצה חברתית באפריקה השחורה. אתה נכנס אליה כ"חניך" או "טירון" ובתחילה אתה מקבל עליך את טכסי ה"איניציאציה", הללו, על הסמליות

שבט גורו (חוף גיניאה)

הרומזנית שבהם, תכליתם להפוך את הבור לאיש יודע; את האנארכיה של הילדות לחירות מאורגנת; את מיתת הילדות לכניסה לחיים, אגודת-הגיל היא, אפוא, בית-הספר של האזרח. בהנהלתם של מורים מנוסים מלמדים בה, לפעמים משך שנים תמימות, כל שאיש הגון וישר צריך לדעת: מיתולוגיה ומאגיה, אגדות ומנהגים, נימוסים ואמנות — רוצה לומר: סיפור-מעשה ודבר-שיר, זמר ומחול. עם זאת אין מזניחים את תורת-המוסר (שעוד נראה אחרי-כן מה טיבה); הגוף וכוח-הרצון מועמדים כאן במבחנים הקשים ביותר. חינוך זה, משמעת זו, מהם ליפודה של החברה הכושית-האפריקאית; מה גם שאגודת-הגיל מארגנת, ברווחי-זמן קבועים, בחינות-הצטיינות — עד זקנה ושיבה. (גם לבנות יש אגודות משלהן, אלא שהללו מתקיימות פחות; הלידות ומשק-הבית יפוררו עד-מהרה)...

אגודת-הגיל היא גם יותר מקואופרטיב; הריהי אגודה-לעורה-הדדית. היא עוזרת — יותר מכך: היא משתתפת — בחגים המשפחתיים של חברה; לידות, חתונות, הלוויות, ובייחוד בעבודת-השדה. ובמסגרת שאר האגודות במקום, הריהי גם מוסד של המינהל הפפרי. יש לה תפקיד משלה בכלל הציבור ומקום משלה בכיכר הפפר, מקום שם נציגי העדה דנים ומטפסים עצה.

אגודות-פולחני-הסתר אפשר להשוותן לאיגודים הדתיים, המדיניים והתרבותיים של העולם המערבי, בהבדל זה שאירגונה, תורתה ומטרותיה חשאיים. כל אחת מהן היא כעין אגודה של „בונים חפשים“. מרובות היו אלו לפני החדירה האירופית, ועדיין לא נעלמו. כל אגודה יש לה טכסי-פולחן משלה וסוג אחד (או אחדים) של מסכות. הבאים בבריתה נושאים אותן בתגיגות, בכינוסי-המסתורין של האגודה.

בניגוד לאגודת-הגיל, אגודת-פולחני-הסתר אינה פתוחה לכל. היא בוררת לה את חבריה החדשים. בדומה לאגודת-הגיל, גם לה „איניציאציה“, הייררכיה ומשמעת משלה, אבל היא מורכבת הרבה יותר באפיה; כמעט תמיד היא אגודה דתית, מדינית ותרבותית כאחת, אך על הרוב היא שמה את הדגש באחד משלושת הצדדים האלה. האחת שמה לה למטרה את הצלחתה החמרית של הקבוצה; השניה, את בריאות התושבים; השלישית, את השמירה על מנהגים מסוימים; הרביעית את טיפוחה של אמנות מסוימת. פעמים יש לאגודה מטרה פוליטית מובהקת. הקיצור: אגודת-פולחני-הסתר אמורה לקיים את החברה באחדותה ובנתיבה, למנוע ממנה נסיגה וקיפאון, ובפרט — סטיות.

ד. רכוש ועבודה

בגלל החשיבות שלובשות בעיות הרכוש והעבודה בחברה של ימינו מן הראוי הוא לייחד כאן עליהן את הדיבור.

יודעים אנו שבטרם יהיה האדם „הומו סאפיינס“, הוגה ואמן, היה תחילה homo faber, כלומר — יצרן, עובד, ואם בחברה של ימינו העבודה היא אחת הבעיות הראשונות-במעלה, הרי זה נובע מן ה„דה-סאקראליזציה“ של החברה העתיקה.

„דה-סאקראליזציה“ זו שברה את אחדותה של הציביליזציה בהתיקה את המחשבה ואת האמנות מעבודת-הכפיים, אשר לה היו אלו בבחינת המשך, שלוחה והשלמה. היא שמה את הדגש בערכים החמריים, על חשבון הערכים הרוחניים. אותה דה-סאקראליזציה התממשה, התמחשה ברכוש הפרטי.

אפריקה השחורה — ואני מדבר על אפריקה המסורתית — כמעט לעולם אין בה רכוש פרטי במובן האירופי של המלה, כלומר: עצם שיכול אדם „להשתמש בו כראות-עיניו“, להחריבו או למכרו. ביתר-דיוק: אמצעי-הייצור הכלליים, האדמה ואוצרותיה, אינם יכולים להיות קנין. קודם-כל הרי האגניזום הכושי-האפריקאי הופך את האדמה — אמצעי-הייצור העיקרי בעמים חקלאיים — לאישיות, ל„רוח“. אביו הקדמון של ה„קלאן“, ראשון פולחיה וכובשיה של האדמה, כרת ברית עם ה„רוח“ הזאת ואת הברית קידש בקרבן פולחני. אותו אב-קדמון כרת את הברית לא בשמו ולעצמו אלא בשם הפלל ולמען הפלל שנתגלם בו. ולא רק האדמה היא אישיות אלא גם האוצרות שבה ומעליה: המכרות, המים, החיות והעצים.

אפריקה השחורה אינה יודעת אפוא „זכות בעלות“ על האדמה ואוצרותיה. ביטויים כגון „אדון האדמה“ — „לא מאן“ אצל בני-סרר — או „הברדלס“ — טוטם הנסיך-המושל — „בעל הארץ“, אינם צריכים להטעותנו. בנדון זה רב-משמעות היא פסוק שפסק מלך בני-אסאנטי: „אני נכד האדמה אשר לו העולם“. בתורת „אדון האדמה“ חייב ראש הקלאן להשגיח על שלמותן ועיבודן הנאות של האדמות השיתופיות. הוא המפריש חלקים מהן לניצול שיתופי: מכרות, מים, אפרי מרעה, יערות. הוא הדואג לחלוקת השדות החוזרת בין היחידות המשפחתיות על-ידי שהוא מנהיג שיטה מחזורית, כדי שלא תהיינה אותן אדמות טובות, או רעות, תמיד בידי אותם בני-אדם.

האדמות המשותפות אינן אלא קנין-אריסות, לכל היותר, ואין להפקיען ממעבדיהן מן הסיבה הפשוטה שאפשר להפקיע ממך רק רכוש השייך לך. הבעלות על הקרקע אינה יכולה לבוא אפילו בעקבות כיבושה של ארץ. „העבודה“, כותב מוריס דלאפוס, „ואולי ביתר-דיוק — פעולתו היוצרת של האדם, נחשבת מקור יחיד לרכוש, אך אין היא יכולה להעניק זכות-בעלות אלא על החפץ אשר ייצר.“¹⁸ לא הקרקע היא רכושך, אפוא, אלא היבול, לא הנהר אלא הדג שנצוד, לא העצים הצומחים בשדך אלא הפירות שקטפת. סיבה של העבודה הוא הקובע את סיב הבעלות. מה העבודה אישית אף הבעלות כך, מה העבודה קיבוצית אף הבעלות כך. הנה כי כן, תנובתם של שדות משפחתיים ושל עדרים היא בבעלות קיבוצית, משפחתית, ואילו תנובתן של חלקות-שדה אישיות היא נכס אישי, פרטי.

הואיל והעבודה, כמוה כאמצעי-הייצור הכלליים, היא קיבוצית, ברוב המקרים, הרי תוצרות העבודה נתונות בבעלות קיבוצית. מפאן היתרון הגדול הראשון: לכל אדם מובטח „מיזער-הקיום“ וכך יכול הוא למלא את הצרכים היסודיים במזונות, הלבשה ודיוור. ועוד יתרון יש כאן, חשוב כמעט באותה מידה: עבודת-היחיד מאפשרת את רכישת ה„נוספות“, מותרות הנחוצים לביטוי-העצמי השלם של האישיות.

הכושי-האפריקאים, אף כי מעולם לא שמו את הדגש ביחיד, בשום פנים לא התעלמו מן האישיות. האישיות מגיעה לביטוי-העצמי לא דווקא בביקוש ייחודה אלא, יותר מכך, בהעמקה ובאינטנסיפיקציה של החיים הרוחניים. באפריקה השחורה האדם קשור לעצם-הבעלות, כפי שכבר ראינו, בקשר המשפטי של המנהג — ובנוסף, ויותר מכל, בקשר מיסטי. האדם חש עצמו בחינת אישיות — מודה אני: „אישיות קלאנית” — נוכח עצם-הבעלות, שהוא עצמו מצדו מוחש בחינת אישיות. מתוך כך הרי הבעלות על אמצעי הייצור שוב איננה דבר שבמופשט, שבאשליה. העובד חש שאין הוא סתם „רכיב” של אדמתו או של כל-י עבודתו. הוא מרגיש, הוא יודע, שבינתו וזרועותיו עובדות דרך-חירות בדבר חי, בדבר השייך לו.

והעבודה עצמה איננה בגדר עבודת-כפיה, אַנגריה; היא מקור של חדווה. מתוך חירות היא באה, ולפיכך היא מאפשרת את האינטנסיפיקציה, את המימוש של ישותו. בחברה הכושית-האפריקאית עבודת-האדמה היא הנאצלת ביותר, וזאת משום שעבודה זו נותנת מקום להתאמה בין האדם ליקום: היא מתנהלת בקצב הפחות הקוסמיים. והכושי-האפריקאי, מתוך שהוא חש חפיפה בינו לבין היקום, „קוצב” את עבודתו, המתלווה ללי-נגן. מזמורי-עבודה לאלפים — מזמורי איכרים, רועים, דייגים ואומנים — מזמורים המבצעים את העבודה, עבודה כושית, קצב כושי, חדווה כושית, הבאה על פורקנה מתוך העבודה ומתוך כך — משתחררת מן העבודה!

עם זאת, לא רק איכרים יש בה באפריקה השחורה. יש בה גם רועים בערבה, יש דייגים, יש אומנים וסוחרים בכל מקום. אף כי החברה הכושית-האפריקאית פשוטה יותר בדפוסייה מן האירופית, יש בה, היו בה, ריבוד ואיזון לא פחות. נתעכב כאן מעט על בעלי-מקצוע מסוימים, המאוגדים באיגודי-אומנויות. אם בחקלאות, במיקנה, בבנין בתים, בציד ובדיג עוסקים הכל — במסגרתה של חלוקת-עבודה לפי הגיל והמין — הנה מלאכות-יד נעשות ע”י איגודי-האומנויות. לאיגוד אדם נכנס בזכות ירושה או לאחר ששימש שוליה. איגוד-האומנות נחלק דרך-כלל לכמה סוגים ובני-סוגים. חברי איגודי-האומנויות הם הקאסטות הנמוכות ביותר בחברה הכושית-האפריקאית, מכל-מקום בחברות שהיו נתונות להשפעה ערבית-ברברית. יש להודות כי הבזו שנוהגים בהם הוא אחד הפתמים המעייבים על החברה הכושית-האפריקאית. אף-על-פי-כן, אין להגזים; בזו זה נובע מן התלות בה היו שרויים האומנים לשעבר, כשהיו חיים בצל הצרות-הנסיכים. אך אפילו אז היו כמה מהם זוכים להערכה, ופעמים לכבוד, מצד הנסיך. בכל מקום היו מתיראים מפניהם בשל הכוח המאגי האצור בידיהם.

עבודותיהם של האומנים יש בהן אותן תכונות כלליות שמצאנו באלו של האיכרים והרועים. הן צוללות לנבכי הדת והמאגיה; הן „קצובות”, מתבצעות בזמר ובאמצעותו; והן נחלקות לעבודות קיבוציות ואישיות. אפילו החרושת והמסחר לא תמיד הם נמלטים מתביעותיה אלו של הנשמה הכושית-האפריקאית. גם

החרושת והמסחר הגדול, כמו שכותב מוריס דלאפוס, "מתנהלים, ברוב המקרים, על-ידי קיבוצים, לא משפחתיים אלא קורפורטיביים, או על-ידי אגודות".¹⁹

ה. האתיקה הכושית-האפריקאית
האדם החירוקיים עומד, כפי שראינו, במרכז הבריאה. הפעילות של הבריאה כולה, של כל יתר הכוחות החיוניים, אין לה תכלית אלא גישומו האישי של "הקיים", חיזוק כוח-החיות שלו. אף-על-פי-כן, הואיל וזה אינו אלא ביטוי-בכוח-ובפועל למציאות ה"קלאנית", שהיא עצמה נובעת מן האלוהים, אין לראות בו מטרה לעצמו. ישותו של "הקיים" אינה אלא חלק סולידארי של הפוח ה"קלאני", שהוא מצדו צריך להתאים את עצמו לכלל הפוחות החיוניים שביקום.

האתיקה באפריקה השחורה היא תבונה פעילה. את האיש החי היא מחייבת להכיר באחדות העולם ולעשות לביצורה. מכאן יובן המקום שתופסת הדת בחברה, זו הדת שהיא באמת הקשר בין החיים למתים, ושפאמצעותם של אלה היא מאחדת את האל עם גרגרי-החול; מכאן יובן ארגונה של חברה זו עצמה ברשת של עדות אנכיות ואפקיות; מכאן יובן טיפוחן של מידות מסוימות כגון עבודה, כבוד, כיבוד-אברואם, צדקה והכנסת-אורחים. לא לחינם שיבח כבר הומרוס את "האתיופים... שקרבנותיהם רצויים לאלוהים" — בגלל נוחות-מזגם המרובה.

היו סופרים שהכחישו את מציאותה של אתיקה כושית-אפריקאית. טעותם נובעת מכך שלא ניתחו כהלכה את "פרימאט הרגישות והכבוד" השורר בחברה הכושית-האפריקאית. אכן, הכבוד הוא, אצל עממי הערבה, ביטוי רב-המשמעות ביותר של האתיקה שלנו.

מהו, אפוא, הכבוד? הריהו האינטלקטואליזציה של הרגשת האלוהי. ככל שיצא הכושי-האפריקאי מן העולם המאגי-הדתי, למד להכיר באישיותו כמציאות אוטונומית ותגובתו נתכוונה לשמור על שלמותו המוסרית של אישיות זו. בתגובה זו אצור הכבוד, המתבטא באידיאל אנושי ובמעש-חיים.

קודם-כל, אידיאל, התובע הצטיינות, אם לא שלמות, בכל השטחים. אצל הוולופים של סנגאל נדרשות מן "האיש הישר וההגון", ה"דיאמבור", סגולות מגוונות ביותר: יופי וכוח פיזיים, מאור-פנים ואינטימיות-דעת, עושר חמרי ועושר רוחני; ועל הכל חייב הוא "לכבד" את האחרים ולנהוג בהם כפי שהיה רוצה שינהגו בו. וכך שר המשורר:

כיבדת את המלך,

כיבדת את העני,

כיבדת אויבים —

אם יהיה הכבוד כלב

בראותו אותך

יכשפש בזנבו.

יחס של כבוד לזולת פירושו, כמובן, מתן ביטוי חיצוני ליראת־כבוד, אך על הכל פירושו לעשות לו צדק ולתת לו מה שמגיע לו, בזכות, כאשר הוא אדם — במובן החמרי והמוסרי כאחד. הנה כך מוצב הצדק בלב־לבה של האתיקה הכושית־האפריקאית. הוא המכונן — או מחדש — את השלום, סדר זה של שיווי־משקל, שממנו אחדות האישיות, העדה, החברה. מעשה של צדק אתה עושה בהושיטך עזרה וסעד לחברך. אם היו מובטלים באפריקה השחורים, אם היו בה חולים בגוף ובנפש, הנה פושטי־יד לא היו בה — ואין צריך לומר: רעבים בשנות־שפע.

חשובות לא פחות מן החובות כלפי הזולת וכלפי החברה הן חובות האדם כלפי עצמו. שומה עליו להגן על אישיותו, על ישותו, וזו מתבצרת בעיקרו של דבר בטיפוח המידות הטובות שמנינו למעלה, וקודם־כל בנאמנות, באומץ ובנדיבות. עם זאת, יכול שתהיה אישיותנו נפגעת, ופעמים המסיבות מונעות מאתנו כל מענה ההולם את הפגיעה. או אז מעמיד הכבוד את תביעתו העליונה, האחרונה: התאבדות.

הנה כי כן, לא כמוסר האירופי האתיקה האפריקאית, אין היא מצוות־אנשים־מלומדה; זוהי אונטולוגיה שאדם מגשימה בחברה ובאמצעותה, וקודם־כל — בתוך עצמו. ושוב, בניגוד לעולם האירופי, העולם הכושי־האפריקאי הוא עולם אחדות.

ו. האמנות

חקר האמנות הכושית־האפריקאית מספק לנו הדגמה נוספת לאמת זו. היא קשורה לחיים הפנימיים של קהילות קלאים ורועים, לדת ולטכניקה. האמנות היא טכניקה של התקרבות — מוטב לומר: של הזדהות. מבקשת היא לפעול על הכוחות העליונים, לנחול אותם על־ידי הזדהות אתם — במחווה ובדיבור, בפיוט ובמוזיקה, בריקוד ובזמר, בפסול ובציור.

אמנה כאן את סגולותיהן העיקריות של אמנויות הכושי־האפריקאי.

א) בצד הייצור, כלומר העבודה, האמנות היא פעילותו המהותית של האדם. ואולי נדייק יותר אם נאמר שהאמנות היא צד מצדדיה של העבודה — היא הנותנת לייצור את צורתה, את סגנונה, את חותמה האנושי. ב) האמנות היא פונקציו־נלית. אין היא בידור, אין היא עיטור המתוסף לעצם. היא משווה לעצם את תכליתיותו. ממנה הוא מקבל את אפיו כעצם. ג) האמנויות מקושרות ביניהן משום שכאן לפנינו לא ציביליזציה חלוקה־בנפשה אלא ציביליזציה שהאחדות היא סימנה הראשון־במעלה. ד) מאותו טעם, יצירת־האמנות נעשית על־ידי הכל ולמען הכל, אף כי יש אנשים שהאמנות והספרות הן מקצועם.

האמנות הכושית־האפריקאית מתבטאת בעיקר בדימוי ובקצב: בדימוי הקצוב. הבה ננסה איפוא לתהות — לפחות בריפרוף — על שני קווי־אופי אלה של הסגנון הכושי־האפריקאי.

הדימוי הכושי־האפריקאי הוא דימוי סוריאליסטי, על־מציאותי, ואולי מוטב לומר — תת־מציאותי, במובן זה שהוא מביע את המציאות שמתחת

למראית-העין. אין הוא משוואה ראציונלית, כי אם קשר אנאלוגי. במובן זה הריהו ביטוי לעולם המיסטי-המאגי.

אכן, האמוציה, רוצה לומר — ההפרה המדמה, היא היוצרת את העולם המאגי הזה. הדמיון, בנה של התשוקה, הוא הבורא את הטבע הזה, ציור הדמיון, הפורץ לתוך הכרתנו. לשון אחרת: האמנות של הכושי-האפריקאי לידתה בסימביוזה בין המצוי למאוה; ומוטב עוד יותר: התשוקה צוללת אל מעבר למראית-העין, אל המציאות הזאת העמוקה יותר, שמתחת למראית-העין, ומשם היא מעלה את דימויי החלום. לא את הפר מקים לפנינו הפסל הבאולי אלא את כוח-החיות, את רוחו של הפר: הגניוס של אגודת-פולחני-הסתר, המיתוס, כידוע לנו, הוא מטוה דימויים המצטרפים לסיפור על העולם המיסטי-המאגי. הוא ביטוי הטבעי של המחשבה הכושית-האפריקאית.

אבל הדימוי כשלעצמו אינו מבטא את המציאות העיקרית, את תת-המציאות: אין הוא מדבר אל דמיונו ואל לבנו, אין הוא מעורר אמוציה, אין הוא מרעיש את הווייתנו, אם אין הוא קצוב. הקצב הוא, בחשבון אחרון, תמציתו של הדימוי, תת-המציאות שלו. האמת השירית מזדהה כאן עם האמת המדעית, שלגביה הווייתו של היש היא אָנרגיה — כלומר, קצב. וכמו שאמרתי במקום אחר: „הקצב הוא הארכיטקטורה של היש, הדינאמיות הפנימית הנותנת לו צורה... הביטוי הטהור של כוח-החיות. הקצב הוא ההלם המפעים, הכוח שבאמצעות החושים הוא תופסם בשרשי הווייתכם”.

הטיפולסי לקצב הכושי-האפריקאי הוא דווקא אפיו התיובני: סדירות בתוך חוסר-סדירות, אחדות בתוך שוני, הרבגוניות תחת למראית-עין של חדגוניות. יותר מפל קצב זולתו, הוא מביע את החיים. זהו „סווינג” הכושי-האמריקאי הנודע, הבא היישר מלבה של אפריקה והמטעים, כאן, את הפוליריתמיות של היצירות הכושיות-האפריקאיות.

סיכום

למען הומניזם חדש בהשראה כושית-אפריקאית מדינות חדשות, עצמאיות או אוטונומיות, נולדות באפריקה. מזה עשר שנים ויותר ניצתים בשמיים מדי שנה בשנה כוכבים חדשים. לפני קרוב לשלושים שנה ניתן האות, באמריקה, על-ידי אמנים וסופרים שיצאו לחפש את צור-מחצבתם, אך מה עושים העמים השחורים, ומה יעשו, בחירות המתחדשת עליהם? הנסיון מלמד שחירות בלא הכרה קשה מעבדות. העבד יודע לפחות את עבדותו. תכופות מדי אנו שוכחים שהאימפריאליזם התרבותי הוא הצורה המסופנת ביותר של הקולוניאליזם: הוא מערפל את ההכרה.

הנה, הדבר המפתיע ביותר בעמים השחורים שזכו לאוטונומיה או לעצמאות הוא דווקא חוסר-הפרה מצד רוב מנהיגיהם: יחס הבוז שלהם לערכי-התרבות

הכושיים־האפריקאיים, מביאים הם מאירופה לארצותיהם את מוסדותיה המדיניים והחברתיים של זו, על קרבם ועל כרעיהם — ואפילו את מוסדותיה התרבותיים. ודאי, הדמוקרטיה הפרלמנטרית והסוציאליזם יש להם מעלות טובות, והוא הדין באיגוד המקצועי, בקואופרציה, במשטרה, בחינוך־חובה חילוני. אין טעם לעצרם בתחנות־המכס, אבל יש לבחון אותם, את צורותיהם ואת רוחם. ובראש־וראשונה יש לבדוק מה צריך להשאיר מהם ואיך להשריש במציאות הכושית־האפריקאית את מה שיושארו. כמו שסח לי כוהן־הדת הדגול, לְבֵרָה: „ודאי, קואופרטיבים הם מוסדות מצוינים. אבל קודם שיוטלו לתוך הג'ונגל האפריקאי, ראוי לבדוק אם לא היו מצויים כבר באפריקה השחורה, ואם אמנם מצויים היו בה — איך להחיות את הללו לאורם של אלה.“ עובדה היא, משך אלפיי־שנים היתה הדמוקרטיה הפרלמנטרית קיימת ופועלת, בצורה מקורית, באפריקה השחורה; עובדה היא, שיתופיות קהילתית — צורתו האמיתית של הסוציאליזם — פיעמה כאן בחברה ובקבוצותיה. הנה על כן נתמה בראותנו שהמדינות הצעירות הופכות את המשטרה ואת המפלגה האחת למכשירי־פעולתן העיקריים. היכן היא אפוא, בתוך כל זה, התיזה ה„סוציאליסטית“ המפורסמת על „התנוונותה של המדינה“? לא ביבוא של מוסדות אירופיים, על קרבם ועל כרעיהם, בין ממזרח ובין ממערב, לא כך תושג המטרה המבוקשת: עצמאות־אמת, לא של העמים לבדם אלא גם של בני־האדם.

הבה נעלה שוב על זכרוננו את ה„גימים“ וה„טוטמים“ של הציביליזציה הכושית־האפריקאית. קודם־כל, הרי לנו הרקע הפיזי, סביבת החקלאות והמרעה, שזנו וכילכלו את גופו — ועל הכל, את מזגו ורוחו — של הכושי־האפריקאי. הלז מצוי, בעיקרו של דבר, בכושר ההיפעלות שלו, בכושר שלו לאמוציה המוגדרת כהשלכה לעולם המיסטי־המאגי. בעולם זה של השתתפות, היסודות הראשיים של הסביבה — העץ, החי, תופעת־הטבע והעובדה הגשמית — נחווים כדימויים־אנאלוגיות, כסמלים. מכאן ההסבר לאופי המקורי של הדת, החברה והאמנות של הכושים־האפריקאים. הדת היא כאן הדוקטרינה והטכניקה — הדוגמה והפולחנים — המקשרים את האדם החי אל האלוהים, באמצעות האבות־שהיו; החברה היא מטווה של מוסדות המקשרים קבוצות ויחידים זה אל זה. אשר לאמנות, הריהי החוט המוליך את הזרימה החיונית מאדם לחברו; על מישור אחר הריהי הדמיון אשר, בנקודת־ההתמזגות של המאוה עם המצוי, הוא יוצר מיתוסים — כלומר: צורות חיות של העולם המיסטי־המאגי.

הדבר המצווה עלינו השחורים כיום הזה הוא לדעת איך נשלב את הערכים הכושיים־האפריקאיים, נימים וטוטמים, בעולם של שעה זו. לא להחיות את העבר, לא לחיות בבית־ההנכות הכושי־האפריקאי, אלא להפעיל את ערכי העבר שלנו בעולם הזה, פה ועכשיו.

ה ע ר ו ת

1. הוצאת Gallimard, 1941.
2. פאריז, 1947.
3. ר' Afrique Occidentale française, ע' 31.
4. באשר לחקלאות ה"סררית" בסינה, ע' R. Portères: Aménagement de l'économie agricole et rurale du Sénégal, דאקאר, 1952.
5. ר' סארטר, Esquisse d'une théorie des émotions, וכן אצל מרלז'פונטי, Phénoménologie de la perception.
6. Gaëtan Picon: Ponorama des Idées contemporaines, ר' 6.
7. סארטר ב" Orphée Noir ("אורפיאוס השחור").
8. סארטר, Esquisse d'une théorie des émotions, ע"ע 16-17.
9. ר' Phénoménologie et matérialisme dialectique, ע' 252.
10. שם, ע"ע 259-260.
11. ר' סארטר, Esquisse, ע' 49.
12. מובא אצל אַנדרה ברטון, L'Art magique, ע' 14.
13. אַנדרה ברטון (שם, ע' 19): "בעיני סופרים רבים המאגיה והדת במקורן נראות מעורבות לבלי הפריד".
14. ר' Jules Monnerot, הוצאת Gallimard.
15. סארטר, שם, ע' 29-30.
16. ר' Henri Labouret, כנ"ל, ע' 109.
17. ר' מ. דלאפוס, Humanisme intégral, ע' 202.
18. ר' Labouret, כנ"ל, ע' 46.